

فصل‌نامه علمی - پژوهشی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام
سال هشتم، شماره سی و یکم، پاییز ۱۳۹۷
صفحات ۷۹ - ۹۸

تأثیر شیوه‌های اعمال قدرت شاهان صفوی بر واگرایی هویتی اقلیت‌ها در دوره دوم حکومت صفویه بر اساس گزارش سفرنامه‌ها

مجتبی ذهابی^۱
فریدون الهیاری^۲
علی‌اکبر کجباف^۳

چکیده

سفرنامه‌نویسان دوره دوم حکومت صفویه روایتی از وضع اقلیت‌های قومی-مذهبی به دست می‌دهند که از ورای آن، می‌توان مسئله هویت و نقش آن در واگرایی این اقلیت‌ها از بدنه حکومت صفویه را رصد کرد. در این روایت، هم آن دسته از نیروهای اقلیت که در نتیجه سیاست‌های ساختاری شاه‌عباس وارد ایران شده بودند، و هم اقلیت‌های قومی-مذهبی درون ایران که در نتیجه تسلط گفتمان شیعی-ایدئولوژیک صفویه به حاشیه رانده شده بودند، از بدنه حاکمیت فاصله گرفته و سرانجام نیز، نقشی اصلی در سقوط این حکومت ایفا کرده‌اند. از نظر سفرنامه‌نویسان، غلبه بعد ایدئولوژیک-اعتقادی حکومت صفویه، نادیده انگاشتن وجه هویتی اقلیت‌های قومی-مذهبی، ناکارآمدی شیوه اعمال قدرت شاهان پس از شاه‌عباس، اقتدار کانون‌های موازی قدرت، و عواملی از این دست توان اقناع و ایجاد همگرایی با اقلیت‌ها را از حکومت سلب کرد و همزمان، فضا را برای ایجاد تحرکی تأثیرگذار از جانب این جریان‌های اقلیت در جهت تسریع روند سقوط صفویان، فراهم ساخت. نتایج این پژوهش، که با روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته‌است، نشان می‌دهد که از

۱. دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه اصفهان. mojtabazahabi1365@yahoo.com

۲. استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول). f.allahyari@ltr.ui.ac.ir

۳. استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان. kajbaf@ltr.ui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۷/۰۷ تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۰/۲۰

نظر سفرنامه‌نویسان، شیوه‌های اعمال قدرت و رویکردهای ایدئولوژیک شاهان پس از شاه‌عباس، واگرایی اقلیت‌های قومی-اعتقادی را از بدنه حکومت صفویه به همراه آورد و آن را به چالشی بسیار مهم تبدیل کرد. افزون بر آن، نادیده گرفتن مسئله اقلیت‌ها، تلاش برای احیای هویت قومی-اعتقادی را در میان این جریان‌های اقلیت احیا کرد و همین، سقوط صفویه را تسریع بخشید.

کلیدواژه‌ها: صفویان، اقلیت‌های قومی-اعتقادی، سفرنامه‌نویسان، سیاست‌ورزی، اعمال قدرت.

مقدمه

حکومت صفویه، با ارائه چارچوب‌هایی نوین و متمایز درون مرزهای ایران، مسئله هویت ملی-دینی را به صورت جدی در کانون توجهات قرار داد و سبب شد که دوره‌ای متفاوت از تحولات هویتی در ایران به وقوع بپیوندد. برجسته ساختن هویت مذهبی با ارائه خوانشی متمایز از دین، در کنار توجه به ابعاد ملی و سرزمینی، وجوه هویتی خاصی را به بدنه ساختار اجتماعی-فرهنگی ایران تزریق کرد. چنین تحولی، خواسته یا ناخواسته به شکل‌گیری روندی دامن زد که بر اساس آن، مرز میان خودی و غیرخودی در این چارچوب اعتقادی-ایدئولوژیک پررنگ‌تر می‌شد. در نتیجه چنین تحولی، گروه‌ها و جریان‌های متنوع و متکثری، به‌ناچار، در خارج از دایره رسمی قدرت قرار می‌گرفتند. این گروه‌ها و جریان‌ها، چه رنگ‌وبوی قومی داشتند و چه دگراندیشان اعتقادی-ایدئولوژیکی بودند که به علت قرائت خاص صفویان از مذهب، جایگاهی در نظام مستقر نمی‌یافتند، وارد دوره‌هایی از نزاع و کشمکش با حکومت مرکزی شدند. این اقلیت‌ها تقریباً در سرتاسر حکومت صفوی، به تقابل و مواجهه با گفتمان سیاسی-حکومتی-ایدئولوژیک غالب پرداختند؛ به نحوی که شدت این تقابل در دوره دوم حکومت صفویه بیشتر و چالش‌برانگیزتر شد.

کردها، بلوچ‌ها، آرامنه، گروه‌های دیگر مسیحی حاضر در ایران، زرتشتیان، گرجی‌ها، چرکس‌ها، و افغان‌ها، به‌عنوان مهم‌ترین جریان‌ها و گروه‌های اقلیتی مطرح بودند که دو عامل قومیت و مذهب، آن‌ها را از بدنه حاکمیت صفویه جدا می‌ساخت. آنچه مشخص بود اینکه واگرایی این گروه‌ها و جریان‌های اقلیت در دوره دوم حکومت صفویه، یعنی در زمان جانشینان شاه‌عباس، روندی صعودی‌تر به خود گرفت و تمام تلاشی که در

دوره شاه‌عباس و با بهره گرفتن از پاره‌ای سیاست‌ها و رویکردها در جهت همگرایی و نزدیک ساختن این جریان‌ها به بدنه حکومت شده بود، به تدریج کم‌رنگ و نزولی شد. در واقع، در دوره دوم حکومت صفویه، شیوه اعمال قدرت، سیاست‌ورزی و حکومت‌رانی صفویان تا حدودی متحول شد و ضعف نهاد شاهی، در کنار رویکرد اقتدارگرایانه علمای شیعی و افول جایگاه اقتصادی دولت، به‌عنوان مهم‌ترین ویژگی‌های این دوره، سبب شدند تا قدرت مرکزی چالش‌های جدی‌تری را در تثبیت قدرت خود و تمرکزگرایی مرسوم تجربه کند. در چنین بستری، هم شخصیت و جایگاه اقتدار مقام سلطنت تا حدودی دچار دگرگونی شد و هم کانون‌های موازی قدرت، مانند روحانیون و دیوان‌سالاران نقش پررنگ‌تری در تحولات این دوره ایفا کردند. این وضع، یعنی پررنگ‌تر شدن وجه ایدئولوژیک حکومت صفویه، واگرایی و انفصال جریان‌های اقلیت را از بدنه حکومت مرکزی هموارتر می‌ساخت و سیاست‌ها و رویکردهای کلی حکومتی، به جای اینکه در خدمت منافع حکومت دربیاید، سخت‌گیری‌ها و تعصبات مذهبی را بیشتر کرد و این وضع، در درجه نخست، جریان‌های اقلیت را به علت خروج از دایره گفتمان رسمی موجود، تحت تأثیر قرار می‌داد. این تحول، در درجه بعدی، تلاش آن‌ها را در جهت احیای ابعاد هویتی قومی-اعتقادی خود، سمت‌وسو می‌بخشید. تداوم این روند مسئله‌ای بود که به تدریج زمینه‌های ضعف و انحطاط حکومت صفویه را فراهم می‌ساخت.

این وضع از چشم سفرنامه‌نویسان اروپایی حاضر در ایران پنهان نمانده بود. برای این گروه از ناظران خارجی، وضع اقلیت‌ها و نوع تعامل حکومت مرکزی با آن‌ها، نزدیکی و دوری آن‌ها به حکومت مرکزی، اهمیت یا بی‌ارزشی برخی از این اقلیت‌ها برای حکومت، خطرناک بودن پاره‌ای دیگر، و عواملی از این دست، معمولاً مورد پرسش قرار می‌گرفت. بنابراین، محتوای سفرنامه‌ها، درباره آنچه به وضع این اقلیت‌ها در دوره دوم حکومت صفویه مربوط می‌شود، دارای ارزش محتوایی فراوانی است و در این پژوهش، تلاش می‌شود با تحلیل و تبیین محتوای این آثار، چرایی و چگونگی واگرایی اقلیت‌ها نسبت به حکومت صفویه بررسی شود و نقشی که وضع آن‌ها در تضعیف و سقوط صفویان داشت، از منظر سفرنامه‌نویسان مورد واکاوی قرار بگیرد.

پیشینه پژوهش

درباره وضع و جایگاه اقلیت‌ها در دوره صفوی، پژوهش‌های قابل توجهی صورت گرفته است، اما هیچ‌یک از این پژوهش‌ها با محوریت صرف سفرنامه‌ها و تحلیل نوع نگاه آن‌ها به مسئله اقلیت‌ها و تأثیر سیاست‌های حکومت صفوی بر واگرایی آن‌ها و نیز نوع واکنش آن‌ها نسبت به سقوط صفویان نبوده است. برای نمونه، عباس مسیحا و حسن زندیه در دو پژوهش مستقل، با عنوان‌های «بررسی و تحلیل مناسبات صفویان با اقلیت مسیحی در ایران در دوره تکوین و اقتدار حکومت (۹۰۷-۱۱۰۰ق/۱۵۰۱-۱۶۰۰م)» (۱۳۹۶ش) و «بررسی و تحلیل مناسبات شاهان صفوی با اقلیت مسیحی در ایران؛ دوره ضعف و زوال» (۱۳۹۶ش)، تحلیلی از رویکرد سلاطین صفوی در تقابل و تعامل با اقلیت مسیحیت ارائه می‌دهند و به نوع برخورد پادشاهان صفویه در دو دوره متفاوت حکومت صفویه اشاره می‌کنند. «بررسی وضع اقلیت‌های مذهبی در دوره صفویه» (۱۳۸۳ش)، نوشته مسلم علی‌آبادی، تلاشی است در جهت بررسی کلی وضع اقلیت‌ها در دوره صفویه، که بنا بر ماهیت پژوهش، محتوای آن صرفاً حاوی اشاره‌هایی کلی به تمامی اقلیت‌های این دوره است. «سابقه تاریخی رفع مزاحمت و رعایت احوال اقلیت‌ها در دوران صفوی» (۱۳۴۸ش) عنوان پژوهش دیگری است از علی اصغر شریف که با نگرشی متمایز، تلاش برخی پادشاهان صفوی در رفع و رجوع مشکلات و حقوق اقلیت‌ها در دوره صفوی را مورد تأکید قرار داده است. «جامعه‌شناسی تاریخی موقعیت و عملکرد اقلیت‌های مذهبی در شهر اصفهان دوره صفوی (مطالعه موردی ارامنه جلفای اصفهان در عصر صفوی)» (۱۳۹۱ش)، از علی اکبر جعفری، و «تأثیر موازین فقهی بر شکل‌یابی معماری و محل‌های مسکونی اقلیت‌های یهودی و مسیحی در اصفهان دوره صفوی» (۱۳۹۱ش)، از حسن کریمیان و میثم نیکزاد، در زمره اهم پژوهش‌هایی هستند که درباره وضع اقلیت‌ها در دوره صفویه به نگارش درآمده‌اند. آنچه درباره محتوای این آثار دارای اهمیت است اینکه هیچ‌کدام از منظر سفرنامه‌نویسان به مسئله واگرایی اقلیت‌ها و تعامل حکومت صفویه با آنان و نیز موضع و رویکرد آن‌ها در سقوط صفویان نپرداخته‌اند.

از همگرایی نخستین تا واگرایی تدریجی اقلیت‌ها با حکومت صفوی

سفرنامه‌نویسان، هم در دوره شاه‌عباس و هم در دوره‌های جانشینان وی، راوی دو شیوه متمایز و متفاوت اعمال قدرت نسبت به اقلیت‌ها در این دوره‌ها بوده‌اند. نتیجه این دو شیوه، مستقیم بر عملکرد و نحوه مواجهه اقلیت‌ها با حکومت صفویه تأثیرگذار بود. بنابراین، با در نظر گرفتن این دو شیوه می‌توان به روند اوج تا افول وضع اقلیت‌ها پی برد. آنچه مشخص است اینکه در نگرش سفرنامه‌نویسان، آنچه به تعامل و همگرایی شاه‌عباس با اقلیت‌ها مربوط می‌شد، آمیزه‌ای از رویکردهای تسامح‌گرایانه، همراه با مشی سیاسی نسبتاً عدالت‌گرایانه، بدون تعصب، و فارغ از خشونت بود که در درجه نخست، متأثر از نگرش خاص شاه‌عباس به سیاست، حکومت، اقتصاد، و فرهنگ بود. در واقع، آنچه می‌توان از آن با عنوان حلقه مفقوده رابطه میان دربار صفویه و اقلیت‌ها نام برد، تفاوت و تمایز دو شیوه و دو نگاه به حکومت و سیاست بود. اشاره به نمونه‌هایی از نحوه برخورد شاه‌عباس با اقلیت‌ها نشان می‌دهد که ذهنیت شاه و نوع نگرش وی به حضور اقلیت‌ها در ساختار و سازمان سیاسی-اقتصادی ایران چگونه و تحت تأثیر چه موازینی بوده‌است. فرمان شاه‌عباس به وزیر اصفهان درباره مجازات مردم ماریانان به علت بی‌احترامی به آرامنه را می‌توان آمیزه‌ای از رفتارها، رویکردها، ذهنیت‌ها، و سیاست‌ورزی‌هایی دانست که از جانب شاه و در راستای تثبیت بهتر موقعیت اقلیت آرامنه در اصفهان به کار گرفته می‌شد؛ تثبیت موقعیتی که مهم‌ترین چالش پیش روی آن از نظر شاه، تعصب مذهبی، سخت‌گیری‌های اجتماعی، ناآشنایی طبقات اجتماعی با اهمیت این اقلیت در ساختار اقتصادی-سیاسی، و افزایش فشار روانی بر آنان بود؛

«میرزاحمد، وزیر دارالسلطنه اصفهان، بدانند که عرضه داشتی که درین ولا در باب جنگ جماعت آرامنه‌ی جولاه (جلفا) و مردم ماریانان نوشته بود رسید و مضامین آن معلوم گردید. بارک‌الله روی ایشان سفید. فی‌الواقع قاعده میهمان نگاه داشتن همین باشد. جمعی که به خاطر ما از وطن دوهزارساله خود جدا شده باشند و خروارخروار زر و سیم و ابریشم را گذاشته به خانه شما آمده باشند، گنجایش دارد که به جهت چند خربزه و انگور با آنان جنگ کنند. در

جولاه (جلفا) خانه بود که دوهزار تومان خرج آن کرده بودند و آن را خراب نموده کوچ خود را برداشته بدانجا آمده‌اند؛ با ایشان این عمل باید کرد؟ بسیار بسیار بد کرده‌اند. از تو بغایت الغایت عجب شد. چه قتل مردم ماریانان نکرده است» (نویسی، ۲۲۹).

این شیوه برخورد، هم‌زمان با تقویت جایگاه اعتقادی-آیینی آنان، ارتقا می‌یافت و در جامعه ایدئولوژیک ایران عصر صفویه، فضایی فراهم می‌ساخت تا اینان با آزادی و بدون تشویش و مزاحمت، به مراسم خود بپردازند. شاه‌عباس در این زمینه اقدامات عملی بسیار قابل‌توجهی داشت که اشاره به همه آن‌ها ضرورتی ندارد. تنها برای نمونه، اشاره به متن فرمان وی درباره ساختن کلیسای وانک در جلفا حاوی اشاره‌هایی است که کل مواضع وی را در قبال آن‌ها نشان می‌دهد:

«آنکه کشیشان و راهبان و ملکان و ریش‌سفیدان و کدخدایان و رعایای ارامنه ساکن دارالسلطنه اصفهان، به عنایت بی‌غایت شاهانه سرافراز و امیدوار بوده بدانند که چون میانه نواب کامیاب همایون ما و حضرات سلاطین رفیع‌الشأن مسیحیه، خصوصاً سلطنت و شوکت پناهی، حضرت پاپا و پادشاه اسپانیا، کمال محبت و دوستی است... می‌خواهیم که به جهت مردم مسیحیه در دارالسلطنه صفاهان کلیسای عالی در کمال رفعت و زیب و زینت ترتیب دهیم که معبد ایشان بوده باشد» (همان، ۳۰۰).

اتخاذ چنین موضعی در قبال ارامنه مسیحی و تلاش در جهت افناع آن‌ها با ایجاد شرایطی مسالمت‌آمیزتر، درعین حال پرده از یک واقعیت پراهمیت دیگر در مناسبات داخلی قدرت صفویان برمی‌داشت و آن اینکه اقتدار شاه از جانب دیگر کانون‌های قدرت در این دوره به چالش کشیده نمی‌شد و نیروهای مقتدر دیگری، همچون روحانیت و علمای شیعی، که همواره حساسیت قابل‌تأملی، به‌ویژه در دوره پس از شاه‌عباس، به اقلیت‌های مذهبی-دینی نشان می‌دادند، در این دوره توانایی تأثیرگذاری بر رفتارها و مواضع شاه را در خود نمی‌دیدند. تحت تأثیر چنین اقتداری بود که شاردن، بعدها و با دقت در پیشینه حضور ارامنه، گرجی‌ها، چرکس‌ها، و دیگران در ایران، تغییر وضع آن‌ها در این سرزمین را کاملاً وابسته به تصمیمات و سیاست‌های شاه‌عباس

می‌دانست؛ به گفته شاردن، شاه‌عباس مهاجرین را، که مردم زحمتکش و صنعتگری بودند، به پایتخت خود آورد. این‌ها هنگام ورود به اصفهان یک ستاره در هفت آسمان نداشتند، ولی بعد از سی سال، به اندازه‌ای متمکن و ثروتمند شدند که مخصوصاً از میان ارامنه بیش از شصت بازرگان برخاست که هریکی‌شان از صد هزار تا دومیلیون ثروت داشت (نک: شاردن، ۳۱/۹، ۱۱۹). بعدها، سفیر فرانسه در دربار شاه‌سلطان حسین نیز، با اشاره به تحول وضع اقلیت‌ها در اواخر دوره صفوی، بر رویکرد عدالت‌گرایانه و همراه با تسامح شاه‌عباس نسبت به آن‌ها اشاره کرده‌است (نک: گرس، ۱۶۴-۱۶۵). فیگوئروا هم (۱۹۷) با اشاره به نفوذ بالای سرداران گرجی و نقش آن‌ها در تثبیت حاکمیت و قدرت شاه‌عباس در ایران، به تحلیل تأثیر پرننگ آن‌ها بر بدنه حکومت شاه‌عباس پرداخته‌است. دلاواله نیز در صحبت از نظم سپاهیگری شاه‌عباس، از حضور پرننگ نیروهای اقلیت قومی چرکس و گرجی و غیره، گزارش داده‌است.

علاوه‌براین، سفرنامه‌نویسان دوره شاه‌عباس، همچنین از درهم‌تنیدگی ویژه کارکردهای اقلیت‌ها در نظام سلطانی شاه‌عباس یاد کرده‌اند که پیچیدگی وضع اقلیت‌ها و رویکرد دربار را، چه در این دوره و چه در ادوار بعد، به مراتب بیشتر می‌کرد. در واقع، می‌توان گفت که در این دوره مناسبات میان شاه و اقلیت‌ها و نیاز دوجانبه آن‌ها به یکدیگر، مستقیم بر مسئله اعمال قدرت و سازوکارها و مؤلفه‌های آن تأثیر گذاشت؛ تأثیری که البته نتایج آن برای قدرت شاه بسیار مهم بود و بر اقتدار شاه، به‌عنوان قانونی‌ترین نقطه تجمیع قدرت، می‌افزود. این مسئله در جای خود تقویت مقام و موقعیت شاه در نظم نوین ایجادشده را سهولت می‌بخشید و درعین حال، در به حاشیه راندن کانون‌های دیگر قدرت، که امکان به چالش کشیدن اقتدار شاهی را در خود می‌دیدند، به‌گونه‌ای مثبت عمل می‌کرد؛ روندی که البته بیش از هر زمان دیگری، به گرایش‌های شاه به رونق اقتصادی، گسترش روابط با دیگر کشورها، و تبلیغات داخلی و جلب توجه عمومی کمک می‌کرد.

به‌رغم تمام این‌ها، نخستین نشانه‌ها از تغییر وضع اقلیت‌ها بلافاصله پس از درگذشت شاه‌عباس نمایان شد؛ جایی که موقعیت آن‌ها با تهدیدها و مخاطرات

متعددی مواجه شد که در وهله نخست، ارتقای جایگاه پیشین آن‌ها را به چالش می‌کشید و درعین حال، فضا را برای تداوم کنش‌های تأثیرگذار آن‌ها در لایه‌های اقتصاد و سیاست و توازن قوا تضعیف می‌کرد. برای نمونه، منابع تاریخی دوره شاه‌صفی و شاه‌عباس دوم روایت‌هایی از چگونگی افول جایگاه برخی اقلیت‌های مقتدر به دست می‌دهند که نشان می‌دهد مسئله اعمال قدرت صفویان و پیوند آن با حضور اقلیت‌ها وارد مرحله متفاوتی شده بوده است (نک: واله اصفهانی، ۱۰۴-۱۰۸؛ طاهر قزوینی، ۴۰۰-۴۲۰). بنابراین، رویکرد شاهان پس از شاه‌عباس به اقتصاد و جایگاه نخبگان و شیوه اعمال قدرت آن‌ها، که تحت تأثیر سامانه تربیتی آن‌ها قرار داشت، نظم پیشین را، به طور اعم، و جایگاه نخبگان اقلیت را در نظام سیاسی-اقتصادی به چالش می‌کشید (نک: سیوری و دیگران، ۹۳، ۹۹-۱۰۰). تصویری که شاردن ارائه داده تا حدودی وضع جدیدی را که برای اقلیت‌ها در حال شکل‌گیری بود، ترسیم می‌کند، به نظر او، عیسویان بیهوده از فوت چنین پادشاه رؤوفی مغموم نبوده‌اند، چه بدبختی خود را آشکار می‌دیدند و سلطنت جدید ابداً برای آن‌ها اطمینان‌بخش نبود و پادشاه، اگر هم راغب به نیکی بود و به اندازه پدر نسبت به آن‌ها میل به رأفت داشت، به واسطه کمی سن و تجربه در مقابل تفتین و تهدید علما و تحریک صلاح‌اندیشان مقاومت نمی‌توانست (نک: شاردن، ۱۱۹/۹). اولتاریوس نیز (۲۲۴) با اشاره به تغییر موضع حکومت نسبت به اقلیت‌ها پس از شاه‌عباس، اشاره کرده که اکثر افرادی را که شاه‌صفی از میان برداشت از والدینی مسیحی بودند. از میان این مسیحیان و چند نفر دیگر از منتقدان مسیحی در ولایات، چند نفر دیگر از مقطوع‌السلطان مسیحی بودند که میراث و ثروت آن‌ها پس از مرگشان به شاه می‌رسید.

درباره این دگرگونی اوضاع و وابستگی موقعیت اقلیت‌ها به تحولات قدرت و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر آن در دوره جانشینان شاه‌عباس، همچنین اشاره دلاواله حاوی نکته مهمی است که وجه هویتی متحول‌شده این اقوام را شایان توجه می‌سازد و به تلاش برای تغییر هویت اعتقادی-دینی این اقوام، به منظور مستحیل ساختن بیشتر آنان در جامعه اسلامی-شیعی ایران، اشاره می‌کند؛ به گفته او، غلامان دیگر گروه قشون ایران بوده‌اند که مرکب از چرکس‌ها، گرجی‌ها و دیگر نیروهای غیرایرانی حاضر در ایران

می‌شده‌اند. این گروه از نیروهای نظامی مسلمان بوده‌اند و از بچگی با آموزه‌های اسلامی بزرگ می‌شده‌اند و پیدایی‌شان به اقدامات شاه‌عباس بازمی‌گشت (نک: دلاواله، ۲۸۱). دلاواله در جای دیگری (۴۴)، با اشاره به مؤلفه سیاست‌های تغییر مذهب در میان اقلیت‌ها، گفته‌است که تمامی غلامان شاه‌عباس، از هر ملیتی که بوده‌اند، به‌محض اینکه به آئین شیعه درمی‌آمدند، وارد قوای نظامی می‌شدند و علاوه بر اینکه عنوان و لقب قزلباش می‌گرفتند، از نجبای کشور محسوب و از مزایای آن به‌رمند می‌شدند. این تغییر هویت، بعدها و در میان نسل‌های بعدی اقلیت‌های ایران مورد توجه قرار گرفت و گرایش‌هایی را در میان آن‌ها به‌منظور احیای هویت قومی-اعتقادی از دست‌رفته خویش ایجاد کرد و به مسئله‌ای مبدل شد که خود را به‌روشنی در سقوط صفویان نمایان ساخت. دلاواله به‌روشنی بر تبعات چنین رویکردی تأکید کرده و مسئله احیای هویت نزد اقلیت‌ها را مطرح ساخته‌است:

گمان می‌کنم به‌زودی در ایران تحولاتی به وقوع بپیوند. زیرا گرجی‌ها، به‌دلیل فزونی تعداد، قسمت اعظم سپاه ایران را تشکیل می‌دهند. و شاه نیز جوان نیست که گمان کنیم بعد از تمامی این افراد خواهد مرد. درواقع بسیاری از این گرجی‌ها، که شاهد خرابی سرزمین خود به دست این شاه بوده‌اند، اگرچه در ظاهر به اسلام گرویده‌اند، در باطن بر دین اجدادی خود مانده‌اند و بعد از شاه نیز زنده خواهند بود. خاطره زنان و فرزندان و اقوام و خویشان آن‌ها که یا در گرجستان هستند یا در جنگ کشته شده‌اند، نزد آنان زنده است و به‌محض اینکه تحولی رخ دهد، بسیاری از اینان حاضرند قیود کنونی را بگسلند و به‌انتقام گذشته، به پا خیزند. صرف‌نظر از قشون، تمام شهرهای ایران، بلکه تمام خانه‌ها پر از زنان گرجی است و اگر گرجی‌ها در داخل ایران دست به اسلحه ببرند، پشتیبانی فراوانی خواهند دید (نک: دلاواله، ۲۶۷).

علاوه بر این گروه‌ها، سفرنامه‌ها از جریان‌های دیگر اقلیت ایران در دوره شاه‌عباس و برهه گذار از سلطنت وی هم نام برده‌اند که در موضعی تقریباً منفعلانه یا درنهایت، با پاره‌ای درگیری‌های گاه‌وبیگاه با حکومت مرکزی به سر می‌بردند که البته شدت و دامنه آن‌ها در دوره دوم و تا لحظه سقوط صفویه بیشتر شد. برای نمونه، زرتشتیان جزء آن دسته از اقلیت‌هایی بودند که وضع نامناسب حیات آن‌ها و چگونگی برخورد

حکومت با آن‌ها توجه سفرنامه‌نویسان را به خود جلب کرده بود. در روایت سفرنامه‌نویسان، زرتشتیان در حوزه تجارت و اقتصاد در دوره شاه‌عباس تکاپوهای مختصری داشتند و وی محله‌ای را به آن‌ها در اطراف اصفهان اختصاص داد (نک: شاردن، ۹۰/۹-۹۶؛ فیگوئروا، ۲۰۷؛ دلاواله، ۶۴). اگرچه این وضع در دوره شاه‌عباس و جانشینانش تداوم یافت و زرتشتیان (گیران) در حاشیه ساختار اجتماعی باقی ماندند، همان‌گونه که اشاره خواهد شد، رویکرد آن‌ها و موضعشان در قبال سقوط صفویه، بسیار قابل توجه بود. علاوه بر زرتشتیان، گروه‌های اقلیت شیعی، به‌ویژه در خوزستان، در این دوره از اهمیت خاصی برخوردار بودند. اگرچه برخی پیوندهای اعتقادی شیعی، در ظاهر نزدیکی آن‌ها با حکومت مرکزی را محتمل می‌ساخت، قرائت رسمی حکومت از مذهب تشیع و نقش علما و روحانیان اثنی‌عشری در تثویز کردن آن، این گروه‌های شیعی را نیز خارج از دایره گفت‌وگو رسمی قرار می‌داد. اگرچه سفرنامه‌ها درباره روابط سلاطین صفویه با حکام و امرای شیعی خوزستان در این دوره تقریباً ساکت‌اند، مواضع بازتاب‌یافته سلاطین اواخر حکومت صفوی در هجوم افغانه نشان می‌داد که واگرایی هویتی اقلیت‌ها از بدنه حکومت صفویه تا چه اندازه عمیق بوده‌است.

آنچه مشخص است اینکه گروه‌های اقلیت ایران در دوره شاه‌عباس و جانشینانش، بسته به اینکه جزء کدام دسته از اقلیت‌ها به شمار می‌رفتند و حکومت و ساختار قدرت چگونه بر حیات سیاسی-اجتماعی-فرهنگی آن‌ها تأثیر می‌گذاشت، وضع متفاوتی داشتند. برخی از این گروه‌ها، مانند گرجیان و چرکس‌ها که اقلیت‌های قومی-اعتقادی نیرومندی را تشکیل می‌دادند، مستقیم به کانون قدرت متصل بودند و برخی نیز، مانند گروه‌های اقلیت ایرانی، سهمی از مناسبات قدرت نمی‌توانستند داشته باشند و از جانب حکومت و قدرت به حاشیه رانده می‌شدند. زرتشتیان و گروه‌هایی مانند کردها، شیعیان، بلوچ‌ها، و افغان‌ها در دسته دوم جای می‌گرفتند که نوع مواجهه حکومت با آن‌ها با آنچه بر سایر اقلیت‌های قومی-اعتقادی می‌گذشت، تفاوت داشت. برای نمونه، مسئله اقلیت بودن کردها، بیش از آنکه ناشی از به حاشیه راندن توسط صفویان به‌علت اختلافات اعتقادی باشد، به مناسبات حکومت مرکزی با کردها و نقش پراهمیت مرزی کردها در مناسبات ایران و عثمانی بازمی‌گشت، و به‌طور کلی، نوعی مواجهه سیاسی

بود تا اعتقادی (نک: بدلیسی، ۱۳۲-۱۳۷؛ جناب‌دی، ۱۸۸). این نوع مواجهه با آنچه مثلاً صفویان با نمونه‌هایی مانند حسین کیا چلاوی و شیعیان خوزستان داشتند، تمایز داشت. حکومت مرکزی به این نمونه‌ها به‌مثابه اقلیت‌هایی می‌نگریست که نه‌تنها قرائت خاص خود را از مذهب داشتند، بلکه رویکرد سیاسی غیرمنفعله‌ای اتخاذ می‌کردند (نک: *عالم‌آرای شاه‌اسماعیل*، ۱۲۰؛ اسپن‌اچقی پاشا زاده، ۴۷). به‌رغم این تفاوت‌ها و تمایزها، آنچه باعث اشتراک این گروه‌های اقلیت در دوره دوم حکومت صفویه می‌شد این بوده که هر گروه تحت تأثیر موقعیت، خواسته‌ها، تقاضاها، جایگاه اعتقادی آن‌ها نسبت به ایدئولوژی رسمی صفویان، و عواملی از این دست به نقطه تقابلی با حکومت مرکزی تبدیل شدند. نکته اینکه ساختار قدرت در این دوره، نه‌تنها توانایی حل مسئله اقلیت‌ها را نداشت، بلکه به دلیل ماهیت این ساختار و قدرت گرفتن برخی دیگر از نهادها و نیز تضعیف اقتدار شاه و به حاشیه رفتن برخی از مهم‌ترین رویکردهای اقتصادی-دینی پیشین، عملاً، این تقابل را تا لحظه سقوط صفویان تداوم داد.

مسئله هویت قومی-مذهبی و تداوم آن تا سقوط صفویه در روایت سفرنامه‌نویسان

یکی از حساس‌ترین مراحل تقابل و مواجهه اقلیت‌ها با حکومت صفوی، در دوره دوم، و به‌ویژه از زمان سلطنت شاه‌عباس دوم تا سقوط این حکومت، تجربه شد. سفرنامه‌نویسان نسبتاً پرتعداد این دوره قادر بودند تا حدودی روند افول و نزول تدریجی حکومت صفویه را رصد کنند و به لایه‌هایی از ضعف و سستی و ناتوانی درون حاکمیت صفوی، که مستقیماً بر وضع اقلیت‌ها نیز تأثیر می‌گذاشت و فشارها را بر آنان افزایش می‌داد، اشاره کنند. این افزایش فشار معلول چند تحول تدریجی در کانون قدرت صفویه بود. نخست اینکه اقتدار شاه، به‌مثابه کانونی‌ترین نقطه ساختار قدرت، در ابعاد گوناگونی به چالش کشیده شده بود. قدرت روحانیان شیعه، به‌عنوان مهم‌ترین ناظران فضای اعتقادی-مذهبی جامعه، رو به افزایش گذاشته بود. توجه به تأثیرگذاری اقلیت‌ها بر روندهای توسعه اقتصادی و استفاده از آنان به‌منظور بسط دامنه روابط با دیگر کشورها کم‌رنگ‌تر شده بود. شاهان بعدی، از نظر اقتدار شخصی و

رویکردهای سیاسی، در موقعیت ضعیفی قرار داشتند که عوامل مختلف داشت. این عوامل به تدریج هم بر واگرایی اقلیت‌های قومی-اعتقادی داخل ایران تأثیر می‌گذاشت و هم موقعیت اقلیت‌های دیگر را به تضعیف می‌کشاند. آنچه مشخص بود اینکه تحول در کانون قدرت و دگرگونی تدریجی در چگونگی اعمال قدرت شاهان پس از شاه‌عباس، موضع صفویان را در برابر اقلیت‌های پرتعداد موجود، سست می‌ساخت. این روند، اگرچه نه به صورت کامل، به شکلی نسبتاً تحلیلی و تاریخمند، از جانب سفرنامه‌نویسان این دوره واکاوی شده‌است. عطف توجه سفرنامه‌نویسان به این موضوع، هم آن دسته از اقلیت‌های دینی داخلی، مانند یهودیان و زرتشتیان را، که کمتر با دولت صفویه چالش سیاسی و معطوف به قدرت داشتند، شامل می‌شد، هم ناظر بر گروه‌های دیگر داخلی، مانند اقلیت‌های شیعی، به‌ویژه در خوزستان، و بلوچ‌ها و افغانه در شرق، بود که از سیاست‌های مذهبی صفویان ناراضی بودند و ظرفیت‌های بالایی از اعتراض و شورش از خود نشان می‌دادند، و هم درنهایت، بخش دیگری از اقلیت‌های دینی را فرامی‌گرفت که اگرچه در گذشته با صفویان پیوندهای سیاسی-اقتصادی و اعتقادی چشمگیری تجربه کرده بودند، اینک در نتیجه تحولات و دگرگونی‌های تدریجی در کانون قدرت، به جمع ناراضیانی پیوسته بودند که جملگی بر سر اینکه نحوه مواجهه صفویان با آن‌ها کارآمد نیست، به توافقی نانوشته رسیده بودند.

منابع تاریخی و سفرنامه‌ها گرایش‌های همراه با سختگیری و تعصب نسبت به اقلیت‌ها را در درون حاکمیت صفوی گزارش داده‌اند. برای نمونه، سختگیری به یهودیان، از جمله رویکردهای تعصب‌آمیز شاه‌عباس دوم به اقلیت‌ها بود (نک: سیوری و دیگران، ۲۲۹؛ تاجبخش، ۳۶۰-۳۶۱). نحوه اعمال قدرت و سیاست‌ورزی شاه‌سلیمان در قبال اقلیت‌ها نیز بر همین شیوه متعصبانه استوار بود. شدت این‌گونه برخوردها از گزارش سانسون بهتر دریافتنی است:

از ابتدای سلطنت این پادشاه، عیسویان گرفتار ظلم و ستم و تعقیب شده‌اند. ای کاش این عمل در نتیجه دشمنی با آیین عیسویین باشد، ولی بیشتر به‌علت حرص و طمع آنان و به‌عقیده آنها، علیه ناپاکی ماست، بی‌آنکه تحقیق شود که چرا ناپاکیم. رؤسای مذهبی آرامنه به زندان افکنده شده‌اند و غل و زنجیر

بر پای دارند و کلیساهای جلفا مجبورند هرساله، چهارصد تومان بدهند. در سال ۱۶۷۸، چند تن از مسلمانان متعصب به بهانه اینکه آرامنه و کلیمی‌ها در نتیجه «عقاید ضالّه خود» به آئین اسلام لطمه وارد آورده‌اند، از شاه در موقع مستی فرمانی گرفتند که عده‌ای از آن‌ها را اعدام کنند. لذا جمعی از خاخام‌های کلیمی در اصفهان بی‌رحمانه هلاک شدند، ولی آرامنه و بسیاری از محکوم‌شدگان توانستند با پرداخت رشوه‌های کلان، از اعدام نجات یابند (نک: سانسون، ۱۴).

علاوه‌براین، اشاره‌های جمعی کاری نیز حاوی نکات قابل تأملی درباره مسئله هویت اقلیت‌ها در دوره شاه سلیمان است:

یوزباشی با مهربانی از من خواهش کرد که شام را در حضورش صرف کنم. از این دعوت تعجب کردم. چون ایرانی‌ها از صرف غذا با کاتولیک‌ها اجتناب می‌ورزند و عقیده دارند که دست آن‌ها غذا را نجس می‌کند. اما به‌زودی دریافتم که وی قبلاً گرجی مسیحی بود و بعد مسلمان شده و به عقاید اسلامی چندان پای بند نیست. هنگام صرف غذا گفت او پسر شاهزاده گرجی است (نک: کاری، ۳۹-۴۰).

ادامه تحلیل کاری از گرایش‌های مذهبی و قوم‌گرایانه این اقلیت‌های مسیحی پرده از این حقیقت برمی‌دارد که چگونه رؤیای احیای هویت قومی-مذهبی در میان این اقلیت‌ها همچنان زنده بوده و خاطره جمعی آن‌ها را به خود مشغول می‌ساخته است:

شاهان صفوی برای اینکه شاهزادگان و اشخاص متنفذ گرجی را در خدمت خود داشته باشند، اغلب تیول‌هایی به آن‌ها می‌دهند، ولی قبلاً آن‌ها را به طوع یا کره، ختنه می‌کنند تا خود و اولادشان مسلمان شوند. با یوزباشی نیز این معامله شده بود. وی از خان‌های گرجستان و حاکم ایالت «گوری» بود. به‌خاطر نفع مادی و مقام به این امر تن در داده است، اما خواهران و مادرش حاضر به گذشتن از دین دیرین خود نشده و در گرجستان مانده‌اند. در ضمن صحبت‌هایی که با او داشتم، متوجه شدم که در باطن از اینکه شاه او را به تغییر مذهب و قبول اسلام مجبور ساخته، ناراضی است. حتی روزی بدون پرده گفت اگر او ظاهراً به تغییر ملیت و مذهب تن در داده، برای این است که در مدت حبس، قریب دویست هزار اکو (سکه طلا) از دستش رفته است و پس از

آنکه این خسارت را جبران کند، برای ملاقات پاپ به رُم خواهد رفت و به آیین قدیم خود، یعنی مذهب کاتولیک، در خواهد آمد و با سفارش نامه «پدر مقدس»، در جرگه ملازمان امپراتور مشغول خدمت خواهد شد. این مسئله، به خاطر تقلید و پیروی از اربابشان بوده و به همین دلیل بود که با ناراحتی به ختنه شدن تن در داده بودند و با این همه تظاهر به اسلام، باور ایشان خیلی سطحی بود. نه تنها هیچ یک از فرایض دینی اسلام را به جا نمی آوردند، بلکه گاهی نسبت به پیامبر اسلام جسارت ناروا هم می کردند (نک: کارری، ۵۲-۵۳).

وضع زرتشتیان هم چندان بهتر از سایر اقلیت‌ها نبود. در واقع، قدرتگیری فزاینده علمای شیعی از دوره شاه سلیمان تا انتهای حکومت صفویه، یعنی دوره سلطنت شاه سلطان حسین، به نوعی بدترین دوره برای زرتشتیان به شمار می رفت. سفرنامه نویسان با اشاره به این وضع، گزارش کرده اند که این گروه از همان دوره شاه عباس دوم نیز با دشواری های فراوانی روبرو بوده اند. شاه عباس دوم (حکومت: ۱۰۲۱-۱۰۴۵ق)، زرتشتیان را از محله خود، یعنی گبرستان، به مکان جدیدی انتقال داد و قصبه باشکوه «سعادت آباد» را در همان محل بنیاد نهاد. این پادشاه جشن های بزرگ خود را در آنجا برگزار می کرد و دوست داشت شکوه و جلالش را در سعادت آباد نمایش دهد (نک: تاورنیه، ۱۰۴؛ شاردن، ۸۲/۹). علاوه بر این، شاه عباس دوم اجرای مناسک مذهبی توسط زرتشتیان را بر نمی تابید. به گزارش کمپفر، شاه عباس دوم استودان (گورستان) زرتشتیان را با گلوله توپ ویران کرد، زیرا نمی خواست ناظر اجرای مناسک غیراسلامی در نزدیکی باغ خود (هزارجریب) باشد (نک: کمپفر، ۲۱۸).

در دوره شاه سلطان حسین و تحت تأثیر نفوذ بالای فقهای مانند علامه مجلسی، رویکرد سیاسی و اعمال قدرت شاه صفوی به طور اعم، و نحوه تعامل وی با اقلیت‌ها، به شکل اخص، دگرگون شد (نک: میراحمدی، ۲۰؛ تاجبخش، ۳۹۱). این رویکرد ایدئولوژیک، واگرایی شدیدتر اقلیت‌ها را در دوره سلطنت شاه سلطان حسین به همراه داشت. سفرنامه نویسان، با دقت در نحوه تعامل اقلیت‌ها در جریان تضعیف و سرانجام، سقوط صفویه، لایه‌هایی از این واگرایی عمیق را نشان داده اند. نقطه اوج این روند جایی است که سرکرده افغانه در تقابل با حکومت صفویه قرار می گیرد. اهمیت این

مواجهه از آن روست که رهبر افغانه، به منظور تحریک احساسات مذهبی بخش مهمی از جهان اسلام، یعنی مفتیان حرمین شریفین، مبارزه با حکومت صفویه را رنگ‌وبویی مذهبی-اعتقادی می‌بخشد. نطقی که کروسینسکی از میرویس افغان، هنگام ورودش به مکه، نقل کرده‌است، جزئیات بسیار قابل توجهی را در خود جای داده‌است که از منظر تحولات هویتی و نحوه مواجهه دولت صفویه با اقلیت‌های قومی-مذهبی بسیار قابل تأمل است:

ما در نهایت شرقی ایران، متصل به ملک هندوستان، مسکن داریم و در اصل سنی سنوی پاک‌اعتقادیم. جمعی کثیر از اقوام و عشایر به ما متعلق است. مدتی است که از شاهان عجم، که از روافض و دشمن صحابه می‌باشند، بما مسلط شده‌اند و ما رعیت ایشان شده‌ایم. تعدی و بی‌حسابی به ما می‌کنند. در پیش چشم ما صحابه سه‌گانه را لعن و سب می‌نمایند و دشنام آشکارا می‌دهند. نیز گرجیان کافر بر ما گماشته، دست به عرض و ناموس ما دراز دارند. هیچ‌گونه ترحم و فتوت بر ما نمی‌آورند و اولاد ما را به طریق غصب و سرقت از ما ربوده، به گرجستان می‌فرستند و در آنجا می‌فروشند و زنان ما را روافض جبراً قهراً تزویج می‌کنند. اگر ما عاجزان را غیرت دین دست دهد، شرعاً جایز است که ما شمشیر به روی آن‌ها بکشیم و هر جا که آن‌ها را ببینیم، بکشیم و با صف بسته با ایشان مقابله نماییم و اگر مقابله کنیم، اطلاق لفظ معنی جهاد بر ما وارد است و آیا مقتول ما در راه خدا شهید است؟ و درین صورت هر گاه غلبه از ما باشد، مال روافض و عرض خون ایشان و اسیر ایشان اگر بفروشیم، بر ما حلال است؟ و چون مملکت ما به هندوستان اتصال دارد، اگر ما مملکت خود را به پادشاه هند بدهیم و از جنس خود به سنی سنوی پناه بریم جایز است؟ و مورد بحث شرعی نیستیم؟ فتوای آن را به اقلام حقایق ارتسام قلمی فرمائید (نک: کروسینسکی، ۳۵-۳۶).

اینکه میرویس افغان در روایت خود از ظلم و تعدی صفویان تا چه اندازه واقعیت را انتقال می‌دهد و سخنان وی تا چه حد مبتنی بر واقع است، چندان اهمیت ندارد. اهمیت این مسئله آنجا است که وی با زیرکی، انگشت تأکید بر مسئله‌ای هویتی، آن هم از جنس اعتقادی-مذهبی گذاشته که نادیده گرفتن آن غیرممکن است. سخنان وی

به روشنی نمایان می‌سازد که واگرایی اقلیت‌های قومی-مذهبی از بدنه حکومت صفویه تا چه اندازه عمیق بوده و این هویت از جانب ساختارهای رسمی ایدئولوژیک چگونه به حاشیه رانده شده و نادیده گرفته شده بوده که در نهایت، برای براندازی به فتوای فقیهان در مهم‌ترین شهرهای جهان اسلام توسل شده است. میرویس در بازگشت به سرزمین افغانان، مجدداً به تحریک احساسات مذهبی دست زده و مبارزه با حکومت صفویه را وظیفه‌ای شرعی-دینی نمایانده است:

حالا باید یک‌دل و یک‌جبهه باشیم و جان و مال و عرض خود را در راه دین محمدی بگذاریم. آن‌ها واجب‌القتل‌اند، زیرا که دست تعدی به زنان و عیال ما دراز کرده، صحابه پیغمبر را روبروی ما دشنام دادند. این فتاوی علمای حجاز است که برای شما گرفته آورده‌ام و پیش از این هم، فتاوی از علمای هند و ماوراءالنهر گرفته در دست دارم. چون افغانه فتاوی را مشاهده کردند، ایشان را غیرت دست داده، دل به جهاد و قتال نهادند (نک: همان، ۴۰).

این مسئله، در لحظه سقوط و تلاشی ساختار سیاسی صفویان، کمابیش در درون دیگر اقلیت‌ها نیز مشاهده می‌شود. برای نمونه، اگرچه برخلاف افغانه، زرتشتیان مبارزه‌ای مستقیم و رودررو با دولت صفویه نداشتند، تحرکات نهایی آن‌ها در پیوستن به محمود افغان نشان از دهه‌ها و قرن‌ها گوشه‌نشینی و نادیده گرفتن داشت. در واقع، ثمره دهه‌ها فشار و تعدی نسبت به زرتشتیان این شد که زمانی که افغانه به ایران حمله کردند، نه تنها از حکومت صفوی حمایت نکردند، بلکه حتی افغان‌ها را در غلبه سریع‌تر بر حکومت صفوی یاری رساندند، چراکه افغانه را «منجی» خود می‌دانستند. در واقع، «خشونتی که سال‌ها پیش به زرتشتیان کرمان و یزد شده بود، این روزها متأسفانه عکس‌العمل خود را نشان داد. زیرا زرتشتیان با رهبری نصرالله سلطان گور (گبر) با محمود همراهی کردند، چنان‌که این نصرالله سلطان به مقابله کسانانی که از همدان و لرستان برای کمک شاه می‌آمدند، تاخت و آن‌ها را تارومار کرد. محمود او را مأمور فتح شیراز کرد و او نیز موفق به انجام این عمل شد، اگرچه در این جنگ کشته شد» (فلسفی، ۳۷۶-۳۷۷).

چگونگی کنشگری خان حویزه هنگام به مخاطره افتادن کیان سلطنت صفوی نیز در

نوع خود، قابل توجه است. اقداماتی از او را که برخی سفرنامه‌نویسان بازتاب داده‌اند، نشان می‌دهد جنس برخوردهای وی در مواجهه با سقوط صفویان، از منشأ هویت مذهبی سرچشمه می‌گرفت. در واقع، برای خان حویزه براندازی حکومتی که برای مدت‌های طولانی هویت مذهبی وی را به رسمیت نشناخته بود و سرکوب و بی‌توجهی را هدف ساخته بود، نمی‌توانست اتفاقی ناخوشایند باشد. کروسینسکی، با اشاره به تکاپوهای شاه‌سلطان حسین برای واسطه ساختن خان حویزه در گفت‌وگو با افغان‌های سنی‌مذهب، اضافه کرده که این اقدام کارساز نشد، زیرا خان حویزه نزدیکی به افغان‌ها را به نجات حکومت صفوی ترجیح می‌داد:

قاصد خان حویزه به میان ایشان رفته، پیغام گذرانید که من از شما می‌باشم. عنقریب مراد شما حاصل خواهد شد و اصفهان به دست خواهد افتاد. چرا باید خوف و اضطراب به خود راه دهید. افغانه از این پیغام خوشحال گشته، مژده سلامتی شنیدند و باعث بر آن این بود که خان حویزه سنی‌مذهب بود. اگرچه از اخلاص کیشان شاه بود، از سایر رجال دولت کدورت در دل داشت. افغانه از پیغام خان حویزه، به احوال قزلباش استحضار تمام یافته، تا دو ماه پای در دامن استراحت کشیده، یورش نیاوردند و حرکت نکردند و در برابر اصفهان نشستند و به اطراف و جوانب آدم تعیین کرده، آذوقه جمع می‌نمودند (نک: کروسینسکی، ۵۳-۵۴).

نتیجه

این پژوهش تلاشی بود در بررسی محتوای سفرنامه‌های دوره صفوی که روایتی از واگرایی‌های گسترده و چالش‌های هویتی نزد اقلیت‌های قومی-مذهبی به دست می‌دهند. شیوه اعمال قدرت و سیاست‌های ایدئولوژیک صفویان عامل اصلی واگرایی، به‌ویژه در دوره دوم حکومت صفویان، بوده‌است. نتایج پژوهش نشان داد که سفرنامه‌نویسان دوره صفویه، به‌طور اعم، و دوره دوم این حکومت، به‌شکل خاص، با تأمل در وضع اقلیت‌های قومی-مذهبی، به عوامل اصلی تنش و چالش میان آن‌ها با حکومت صفویه به‌صورت نسبتاً قابل توجهی اشاره کرده‌اند. برای این سفرنامه‌نویسان، آنچه در پیوند با وضع اقلیت‌ها پراهمیت جلوه‌گر شده، تأثیر سیاست‌ها، تعصبات

عقیدتی، سخت‌گیری‌ها، و تسامح‌ها و سهل‌گیری‌هایی بود که در دو دوره حکومت صفویه، یعنی دوره شاه‌عباس و دوره جانشینان وی، اتخاذ شده بود. بررسی و مقایسه این دو دوره در این پژوهش نشان داد که سفرنامه‌نویسان، دوره شاه‌عباس را از منظر توجه به جذب حداکثری اقلیت‌ها در بدنه حکومت، دوره نسبتاً قابل‌توجهی یافته بودند، هرچند نشانه‌هایی از گرایش‌های هویتی را در میان برخی اقلیت‌ها در این دوره نیز گزارش کرده‌اند. در نقطه مقابل اما، روایت سفرنامه‌نویسان از وضع اقلیت‌ها در دوره جانشینان شاه‌عباس، حکایت از این داشت که گرایش‌های هویتی گروه‌های اقلیت، تحت تأثیر نحوه حکمرانی و غلبه بعد ایدئولوژیک حکومت صفویه، به مراتب رشد کرده و نادیده گرفتن این مسئله از جانب حکومت سبب شده از درون این اقلیت‌ها، جریان یا جریان‌هایی در تقابل و تخاصم با حکومت صفویه شکل بگیرد که مهم‌ترین دستاویزش در مبارزه با حکومت، مسئله هویت قومی-مذهبی بوده است؛ امری که خود را در لحظه سقوط این حکومت به روشنی نمایان ساخته است.

منابع

- اولتاریوس، آدام، *سفرنامه اولتاریوس*، ترجمه احمد بهپور، تهران، ابتکار، ۱۳۸۵ش.
- بدلیسی، شرف‌خان بن شمس‌الدین، *شرفنامه*، چاپ ولادیمیر زرنوف، تهران، اساطیر، ۱۳۷۷ش.
- اسپناقچی پاشازاده، محمد عارف، *انقلاب الاسلام بین الخواص و العوام*، چاپ رسول جعفریان، قم، دلیل، ۱۳۷۹ش.
- تاورنیه، ژان باتیست، *سفرنامه تاورنیه*، ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران، نیلوفر، ۱۳۸۹ش.
- تاج‌بخش، احمد، *تاریخ صفویه*، شیراز، نوید، ۱۳۷۳ش.
- جنابدی، میرزاییگ، *روضه الصفویه*، چاپ غلام‌رضا طباطبایی مجد، تهران، بنیاد موقوفات افشار، ۱۳۷۸ش.
- دلاواله، پیتر، *سفرنامه پیتر دلاواله*، ترجمه شجاع‌الدین شفا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸ش.
- سانسون، *سفرنامه سانسون*، وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه‌سلیمان صفوی، ترجمه تقی تفضلی، بی‌جا، ۱۳۴۶ش.
- سیوری، راجر و دیگران، *صفویان*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی، ۱۳۸۰ش.
- *عالم‌آرای شاه اسماعیل*، نویسنده ناشناس، چاپ اصغر منتظر صاحب، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۸ش.
- کارری، جملی، *سفرنامه کارری*، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، تبریز، اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی، ۱۳۴۸ش.
- کروسینسکی، *سفرنامه کروسینسکی*، ترجمه عبدالرزاق مفتون دنبلی، چاپ مریم میراحمدی، تهران، توس، ۱۳۶۳ش.
- کمپفر، انگلبرت، *سفرنامه کمپفر*، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۰ش.
- گرس، ایون، *سفر زیبا: سفرنامه فرستاده فرانسه به دربار شاه‌سلطان حسین*، ترجمه

- علی اصغر سعیدی، تهران، ۱۳۷۲ش.
- نوایی، عبدالحسین، شاه عباس؛ مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفصیلی، تهران، زرین، ۱۳۶۶ش.
- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا، سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگوئروا، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران، نشر نو، ۱۳۶۳ش.
- فلسفی، نصرالله، زندگانی شاه عباس اول، تهران، کیهان، ۱۳۳۹ش.
- میراحمدی، مریم، دین و دولت در عصر صفوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹ش.
- واله اصفهانی، محمدیوسف، ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم، چاپ محمدرضا نصیری. تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۲ش.
- وحید قزوینی، میرزا محمد طاهر، تاریخ جهان‌آرای عباسی، چاپ سعید میرمحمدصادق، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۳ش.